

ГОЛОКОСТ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ ОЧИМА ОЧЕВИДЦІВ

Роботу виконала:

Оболончик Анастасія Володимирівна,
учениця 8-А класу
Кременецької загальноосвітньої школи-інтернату
м. Кременець

Керівник роботи:

Тимошук Наталія Леонідівна,
вихователь школи-інтернату

План

Вступ.

Єврейська община Кременеччини у міжвоєнний період 20–30-х рр. XX ст.

1. Початок трагедії.

2. Ліквідація гетто.

3. Українські самаряни.

Висновок.

Література.

Додатки.

На конкурсі робота зайняла 3 місце.

Вступ

Однією з найменш досліджених сторінок нашої історії є трагедія єврейського населення на Кременеччині. Доля єврейської громади м. Кременця була жахливою. Майже всі, хто залишився під нацистською окупацією, були замордовані, вбиті тільки за своє єврейське походження. Не за політичні погляди чи за збройний опір режимові, а тільки за національну належність. Можна без перебільшення сказати, що територія України стала своєрідним полігоном, де нацистські нелюди опрацьовували методи остаточного розв'язання єврейського питання.

Актуальність теми.

Ця тема є актуальною внаслідок її неповного дослідження. За відсутності на сьогодні широкої документальної бази з поданої тематики, велику цінність становлять спогади очевидців та учасників тих подій, яких з плином часу стає дедалі менше.

Ступінь наукової розробки теми.

Спроба дослідити Голокост на прикладі Кременця та його регіону, опираючись на свідчення учасників та очевидців тих подій, архівні документи та матеріали періодичної преси, твори художньої літератури.

Наукова новизна теми.

У цій роботі зроблена спроба подати матеріали, які розкривають події 1941 – 1942 років на Кременеччині, прагнення показати трагедію єврейського населення у різних ракурсах.

Мета цієї роботи полягає у спробі висвітлити всі конкретні факти трагедії єврейського народу.

Теоретико-методологічна основа дослідження.

При написанні роботи використовували такі методи дослідження:

- опрацювання документів з фондів Тернопільського державного архіву та Кременецького краєзнавчого музею;
- пошук очевидців тих подій та фіксування їх свідчень;
- використання творів художньої літератури.

Об'єкт дослідження.

Трагедія єврейського населення на Кременеччині очима очевидців.

Це пошукове дослідження може претендувати на висвітлення подій Голокосту на Кременеччині. На нашу думку, дослідження має практичне значення і може бути використане учнями старших класів шкіл, гімназій, ліцеїв, студентами для розширення знань історії України, рідного краю, а також зібрання

ний матеріал може стати у пригоді вчителям при підготовці виховних годин, позакласних заходів.

Єврейська община на Кременеччині у міжвоєнний період 20–30-х рр. ХХ ст.

У міжвоєнний період єврейська громада відіграла значну роль у житті міста. Після закінчення Першої світової війни частка єврейського населення в Кременецькому повіті становила в процентному відношенні 12.23%, а в Кременці на 1923 рік становила 28.8%. Єврейське населення вело активну економічну діяльність, займаючись ремеслами, торгівлею, орендою землі. В щоденнику приходів магістрату міста Кременець зафіксовано, що орендарями землі Святомиколаївського собору за протоколами з 83 орендарів – 53 були євреями. Серед них значаться Каган Кейхман, Грінзберг, Фільдман, Гільштейн та інші [1]. Активно діяло Єврейське Палестинське товариство, яке займалося збереженням самобутності єврейського народу, протегуючи школи та видаючи щотижневу газету на їдиш «Кременецьке життя».

Характерною рисою ідеологічної ситуації для єврейства на той час була прихильність до соціалістичних ідей. «Акт оскарження на судовий вирок» від 31 січня 1934 року у звинуваченні у комуністичній діяльності з 63 чоловік згадує 25 євреїв. Причому у міському комітеті КПЗУ Кременця, крім його керівника Шашкевича, всі інші були євреями – Рухлі Голендер, Езри Фрейдкіс, Йойна Бернштейн, Мойша Рабинович. Певною мірою ця прихильність до комуністичної ідеології негативно позначилася на взаємовідносинах українських національних партій та єврейських організацій.

Вересень 1939 року приніс Кременецькому повіту багато змін: життя в іншій, радянській, системі і Другу світову війну. Навесні 1940 року з окупованої території Польщі почали з'являтися біженці. На початок 1941 року єврейське населення збільшилось до 15 тис., куди увійшло 4 тисячі щойно прибулих громадян. Вони, згідно з розпорядженням місцевої влади, повинні були зареєструватися та прийняти радянське громадянство. У випадку відмови – повертатися додому. Більшість євреїв обрала друге, заявивши, що вони готові повернутися додому за сімейними обставинами. Але цього ж літа вони були вислані углиб радянської території. Єврейське громадське життя було заборонене, сіоністські лідери переїхали в інші міста для продовження своєї діяльності в таємниці від влади. Загальна чисельність жителів Кременця становила близько 32 тис. (в інших джерелах на 1,5–2 тис. більше).

Початок трагедії

«2 липня 1941 року до Кременця входили німці. Вгору по нинішній вулиці Б. Харчука, поблизу української гімназії, біля ящиків з боєприпасами, стояв

на чатах червоноармієць. Хтось із перехожих, повертаючись із центру міста, де вже котили німецькі мотоциклісти, жалюючи чиясь дитину, гукнув йому, щоб утікав. І відтібнув той хлопчина від гвинтівки багнет, і подався в гори, у безвість, забутий і залишений своїми горе-командирами...» [17].

Історію не перепишеш. Нових «визволителів» теж зустрічали з хлібом і сіллю. А як же могло бути інакше? 30 червня 1941 року у Львові з ініціативи ОУН під проводом Степана Бандери відбулися Національні збори, на яких від імені українського народу був проголошений Акт про відновлення самостійної української держави. Тоді в це широ вірили. Та тільки попервах, бо у фюрера стосовно України і її народу були свої людиноненависницькі плани.

На початку окупації нацисти вдало використали ненависть неєврейського населення до більшовицького режиму, який встиг скоїти чимало злочинів проти людей. Нацистська пропаганда – вперше під час Голокосту в Європі крім звинувачень євреїв у расовій неповноцінності, економічних злочинах, небезпеці юдаїзму для європейської культури та інших неймовірних злочинах проти людства – тут на українській землі оголосила євреїв винними за злочини сталінського режиму. Більше того, нацистською окупаційною пропагандою було спровоковано тезу про те, що більшовицький режим – це витвір євреїв, це передусім єврейська влада, німецька пропаганда і газети, що виходили на окупованих територіях, постійно писали про «жидобільшовизм», «злочини комуну жидів», «змову Сталіна з євреями».

У перші тижні окупації, влітку 1941 року, нацисти в багатьох містах Західної України відкрили тюрми НКВС і показали всім злочини сталінського режиму і оголосили, що провину за ці злочини несуть євреї [31].

Прикладом є погром, що почався на початку липня 1941 року. Він був спровокований німецькою окупаційною владою, яка вміло використала факт масового винищення місцевого населення військами НКВС у Кременецькій в'язниці, яке супроводжувалося звірствами та тортурами. На жаль, значну частину слідчих та комісарів становили представники єврейської національності. З відкриттям подвір'я в'язниці на вулицях, прилеглих до неї, розпочалися погроми. Козловські Дар'я Іванівна згадує кременчанку Наталку, яка біла євреїв ланцюгом з гирею. Дмитрук Борис (12 років) забив євреїку, яка ходила до сторожа єврейського кладовища Мордка, цеглею в голову. Але більшість до євреїв ставилася із жалем. Лариса Томчук-Медведчук (село Підлісці): «Коли в 1941 році прийшли німці, то зразу ж відкрили в Кременці в'язницю, причому вигнали євреїв та примусили їх розкопувати свіжі ями, куди повкидали енкаведисти помордованих людей. Я там бачила змаскаровані трупи. Один такий труп лежав лицем вниз, від шиї було відрізано пас шкіри шириною більше 10 сантиметрів до самої поясиці. У другого був протягнутий дріт з одного вуха в друге. Сестра моя, бачила жінку з відрізними грудьми, повириваними язи-

ком та губами. У ямі серед євреїв, які розбирали трупи, я побачила однокласницю Естер і зрозуміла, що її чекає смерть. На в'язничному подвір'ї стояв крик і стогін, багато пізнавали своїх рідних та близьких» [27].

Німецько-фашистські загарбники масово винищували інтелігенцію Кременця, що відбувалося в приміщенні гестапо на Хрестовій горі. Особливо постраждала українська. Численними жертвами окупантів стали представники польської інтелігенції. У ті дні було розстріляно 800 чоловік, жінок, дітей єврейського походження. Населення Кременця вже тоді зменшилося на 2,5 тис. осіб...

Пригадує Марія Осташевська: вночі із 6-го на 7-ме липня у двері їх будинку загримали. Вона, 13-річна дитина, прокинувшись серед ночі, ніяк не могла зрозуміти, що коїться? Батько пішов відчиняти. Це була його остання мить у рідній оселі. Марійка на все життя запам'ятала його сповнене гідності обличчя. На прощання він тільки встиг підбадьорити маму: «Все буде добре!». І зник, потрапивши в чіпкі лабетви ворогів. Усю ніч дитина, як могла, заспокоювала матір, котра так і проплакала до ранку...

А як тільки сонце піднялося, Марійка з матір'ю пішли до гестапо, що розмістилося на околиці міста в будинку, де нині міститься Центр дитячої творчості. По сотнях людей, що сходилися сюди, зрозуміли про масштаб трагедії. Понад 300 чоловіків було заарештовано в першу ніч. Серед натовпу Марійка побачила рідну тітку, від якої й дізналася про арешт свого двоюрідного брата Антона. Люди хотіли дізнатися, чому і за що серед ночі забрали їх близьких? Десь опівдні на ганок вийшов офіцер і через перекладача наказав усім розійтись по домівках: мовляв, не хвилюйтеся, триває звичайна перевірка і незабаром усіх відпустять...

Додому поверталися пригнічені, з острахом. І повсякчас чомусь боялася, що прийдуть і заарештують матір, а згодом і її – Марійку. Тепер почали люди чекати арештів, зрозумівши нарешті, що життя простих людей для нової влади нічого не варте.

Підвальні приміщення, які за одну ніч були перетворені в камери смертників, уже не вмщали новопривезених. Цілими днями арештантів викликали на допити, вимагаючи у них зізнання у співпраці з радянським режимом. Закриавлених і понівечених, їх, як оселедців у діжку, кидали у підвал. Страшительний терор, свавілля, приниження й знущання – ось що випало на долю безневинних людей...

А Марійка з матір'ю все ходили й ходили під гестапо, щоб отримати звістку від батька. Та даремно – німці вже вирішили їх долю...

В Кременецькому музеї зберігають лист одного з причречених – нашого земляка пана Вавжищака, котрий, зрозумівши фатальний кінець, за кілька годин до розстрілу написав до своєї дружини й доньки.

Німецька влада почала переслідування, дискримінації, знущання та вбивства невинних людей. Десь із 20-го Кременець облетіла жахлива звістка: «Під Хрестовою горою розстрілюють заарештованих». Для фашистів не мало ніякого значення, хто ти за походженням, якого віросповідання чи професії: поляк чи українець, чех чи росіянин, білорус чи єврей, учитель чи юрист, лікар чи інженер, бухгалтер чи професор, механік чи студент, атеїст чи віруючий. Звідси останньою стежиною в липні – серпні 1941 року йшли у вічність: Здіслав Опольський і Кузьма Астафов, Францішек Мончак і Афанасій Вальчук, Еймонд і Поливода, Жиглевич і Антон Василевський, Шпага і Макуха, Завальницький і Микола Чоботарьов, Понятовська, Станіслав Павловський і Григорій Козачок, Мальчевський Юзеф (батько Марійки) і Мальчевський Антон (двоюрідний брат) [20].

Про трагедію під горою Хрестовою польський публіцист Владислав Монкевич у своїй статті «З-під Хрестової гори», надрукованій у журналі «Контрасти» від 10.XI.1983 р. в місті Бялисток, пише: «28 липня 1941 року солдати СД проводили раніше заплановану акцію фізичного знищення». Жертвами цієї акції стала інтелігенція Кременця. Список жертв був підготовлений раніше [22]. Під час проведення арештів інтелігенції ту чи іншу особу викликали у дім зв'язку громадянських організацій (його називали громадським або туристичним будинком), який знаходився біля стадіону і Хрестової гори (за радянського часу – будинок піонерів). На вершині гори знаходився хрест, поставлений 1863 року на могилі повстанця А.-Й. Бопре.

До громадського дому припроваджували мешканців Кременця з інтелігентського середовища.

Протягом трьох днів від часу затримання цих осіб гітлерівці знущалися над ними. Службовці зондеркоманди в мундирах зеленого кольору з чорними вилогами і черепами на кашкетах навіть не робили старань, щоб заховати від оточуючих свої варварські вчинки. Двоє есесівців у чорних мундирах зайнялись організацією поліції, яка брала участь як у доставці жертв, так і у знущанні над ними.

Крики від болю, зойки і благання про змилювання розлягалися без перерви від того місця, де тримали ув'язнених, але мучителі не виявили навіть тіні милосердя.

Жодних контактів не допускалося між ув'язненими та їх родинами. Було відомо лише, що жертви, внаслідок того, що їх безперервно били, ледь мали сили, щоб втриматися на ногах.

День 31 липня 1941 року проходив трагічно. В лісі, біля громадського дому, було встановлено столи, які заставили цілими батареями пляшок з награваними вином і горілкою. Запаморочені алкоголем солдати СД, відриваючись на хвилину від попойки, вбивали, стріляючи у потилиці черговим жертвам, при-

провадженням сюди поліцаями. Після цього пригнали групу євреїв, які закопали тіла закатованих. Щоб замаскувати могилу, наказали у свіжонасипану землю посадити сосни [17].

Незважаючи на ці заходи, зроблені в свій час, місця, де були закатовані тіла жертв злочину, залишилися в пам'яті.

За показаннями свідків на Хрестовій горі близько 20 загальних могил, розкиданих у різних місцях.

«При огляді і обстеженні даної території знайдено 9 могил квадратної форми розміром від чотирьох з половиною до двох з половиною метрів, місцями запалі від тридцяти до п'ятдесяти сантиметрів.

Трупи лежать безладно, голови в більшості випадків повернуті в напрямку схилу гори, в одному випадку сторчма, вниз головою. Трупи без головних уборів, повністю одягнуті в нижню натільну білизну і верхні костюми. Костюми в переважній більшості цивільні, характерні по крою і якості матеріалу для місцевого населення. Тканини костюмів збереглися відносно задовільно. Кишені штанів і піджаків вивернуті.

В одній з могил було виявлено 45 жертв. Вони розміщалися в два шари, розділених між собою землею в 45–50 сантиметрів. У верхньому шарі було 27 осіб, у нижньому – 18. З них – 41 дорослий чоловік, 3 жінки і підліток. При вибірковому огляді черепів у всіх випадках знайдені вогнестрільні кульові поранення в області потиличної кістки і з наявністю великих розпанаханих ран на лобі, темені, обличчі, з вихідним отвором» [10].

Після війни частину решток було ексгумовано і перенесено на місцевий цвинтар. Хід екзекуції в усіх подробицях спостерігав молодий хлопець Левицький, який жив тоді у Кременці, по вулиці Тринітарській (тепер вулиця ім. Драгоманова). Влізши на дерево, що росло неподалік теперішнього трампліна, закрившись гіллям, він міг спостерігати трагічні події.

У серпні цього ж року німці знищили всіх євреїв з вищою освітою, керівництво общини, спалили центральну синагогу. Тоді ж вилучили штраф в 11 кілограмів золота. Фашисти створили в Кременці юденрат, очолюваний Бенжаміном Кацом, та він невдовзі був розстріляний за відмову співпрацювати з нацистами. Після цього в юденрат увійшли люди, вплив котрих завдав шкоди общині.

Гетто – це окрема сторінка в біографії міста. Документальні дані стверджують, що на початок 1941 року єврейське населення становило в Кременці до 15 тисяч. Ця цифра включає понад чотири тисячі біженців. А вже в червні, коли німці вступили в район, багатьом молодим євреям вдалося вчасно втекти, таким чином уникнувши першого погрому, під час якого фашистам вдалося знищити 800 чоловік, дітей, жінок.

Наприкінці січня 1942 року німці в центрі міста, в єврейському кварталі створили гетто, яке було огорожене високими дошками та колючим дротом.

Усі євреї повинні були носити спеціальні пов'язки на рукаві і мати нашивки на одязі для того, щоб можна було відрізнити їх від інших громадян. Їм видавалися спеціальні довідки, в яких вказувалось на те, що вони мають право ходити тільки в супроводі конвою і тільки по тротуарах. Євреям видавалася нерегулярно, з великим обмеженням, невелика кількість сурогатного хліба. І вже 1 березня 1942 року вихід з гетто був закритим [12].

Кременчани Степан Турик пізніше згадував: «Сюди були переселені всі “юде”, змушені були залишати на передмістях віками засиджені місця. Це був єврейський квартал міста, оточений вулицями: Широкою, Старопоштовою, Гоголя, аж до самої пожежної охорони. В огорожі була лише одна брама, яка знаходилася приблизно на теперішній заасфальтованій площі, яка лежить на південному сході від будинку культури. Іншого виходу в гетто не було. Воно постійно поповнювалось євреями з інших містечок – Шумська, Вишнівця, Ланівця та інших наближених до Кременця населених пунктів. На його території стояла неймовірна тіснота. Криниць там було мало, а каналізація й зовсім відсутня. Санітарний стан був жахливим. Не вистачало їжі і води. Поширювались інфекційні хвороби, при бракові лікарів, більшість яких розстріляли, захворювання закінчувалось смертю. Майже щоденно з брами виносили мерців і за дозволом німецької влади спільно несли на Джерельну, де закопували на єврейських могилках древнього кладовища. Дозволялося в бочках підвозити воду, за яку треба було платити...» [22].

Василь Підмурний, житель села Града: «Не можу не згадати про долю євреїв. Всіх їх німці десь на початку жовтня зігнали в гетто: спочатку в Бережці, а як почали втікати, то перегнали в Крем'янець. Забрали сільських, в тому числі і нашого цирульника. Хоча багатьом з них вдалося врятуватися. Почувши біду, ховалися цілими сім'ями по лісах, в знайомих селян. Німці з допоміжною поліцією ловили втікачів, нерідко підстрілюючи їх, як зайців. Вийшло розпорядження гебітскомісара, де втікачам і тим, хто їх переховує, грозили розстрілом.

Під зиму багато євреїв повернулися і вдалися в гетто на милість “культурних німців”. В середині міста відгородили для них кілька вулиць, від монастиря аж до ліцею, утворивши так зване гетто. Помістили їх у жахливих умовах, у нелюдській тісноті, як худобу. Зібрали тут понад 11 тисяч євреїв зі всього повіту, включаючи і тих, які вже один раз втекли від німців у Польщі, сподіваючись в Крем'янці надійно заховатися...» [26].

Спочатку їм дозволили спродувати своє майно, вимінювати на харчі. Тоді дехто навіть скористався на чужій біді, вимінявши за безцінь деякі вартісні речі з одягу, взуття чи меблів, за хліб чи кілька кілограмів муки, картоплі або крупи.

Усіх працездатних щодня гонили розчищувати війсьні руйнування у місті та за містом, на різні будівельні роботи. Пізніше вони ходили копати широкі

котловани біля військового тиру, нібито для будівництва. Вони, може, і не здогадувалися, що ті котловани незабаром стануть для них братськими могилами. 1500 працездатних людей було відправлено на непосильну роботу в Білокриницю, де вони й загинули. Велику кількість жителів гетто, зігнаних для цієї акції, було розбито на групи і розстріляно над траншеями біля залізничної станції, недалеко від колишнього військового табору Якутського полку (часів Першої світової війни). Тоді ж місцевий сіоністський лідер Бенджамін Ландзберг покінчив життя самогубством. Хто працював, тому видавали хоч мізерний пайок по концтабірних нормах, а решта змушена була жити впроголодь на своїх старих заощадженнях або вимінювати останню одежину чи домашнє начиння. Коли торгівля набула помітного розмаху, есесівці, які стерегли гетто, побачили, що ще є чим поживитися, ворота зачинили і заборонили під карою розстрілу туди проникати стороннім.

Почалися масові розстріли, ризикали за золотом, шукали коштовності, а коли це не допомогло, бо в такому безладі важко було щось знайти, почали брати заручників з багатих євреїв, вимагаючи за них викуп, вже кілограмами золота.

Майже цілий рік, таким чином, «цивілізована» німецька влада, немов шайки розбійників, оббирала своїх нещасних жертв.

Влітку через недоїдання й антисанітарію в гетто поширилася дизентерія. Есесівці «дуже просто» її ліквідували. Вони забирали хворих ніби для лікування, а насправді вивозили в ліс і там розстрілювали, а трупи спалювали. Декому з гетто вдалося вирватися з цього пекла і переховуватися по селлах, влітку – в лісах, взимку – в кривках і в льохах. Наш народ жалісливий і допомагав нещасним і нездоленим, хоча німці погрожували за це розстрілом.

Рідко кому вдалося вижити в умовах такого «підпілля», однак були витривалі і загартовані злиднями одиниці, які дочекалися створення «повстанських республік».

Часто запитують: «Чому євреї не тікали від небезпеки?». Є думка, яка стає на захист цього народу. Саме та, яку висловив академік АН України Сергій Комісаренко: «...Ту небезпеку майже ніхто не усвідомлював, бо перед самою війною, коли почався альянс сталінського режиму з Гітлером, образ “поганого фіурера” радянською пропагандою поступово перемальовувався, створювався, можна сказати, заново, причому діаметральними протилежними барвами. Тон радянської преси так змінився, що будь-які критичні зауваження щодо Гітлера – взагалі щезли. Важко було уявити собі, що країна такої високорозвиненої культури, як Німеччина, може проводити політику геноциду».

І все-таки, як стверджує Самуїл Ізраїлович Шуцман, колишній житель Тернополя, нині житель Ізраїлю, протести були. Він розповідає, що в Кременецькому гетто діяло підпілля, яке постачало зброєю та арійськими фальшивими документами при допомозі поляків. Метою була втеча до лісів

і продовження боротьби. Акція-ліквідація 10 серпня застала їх в організаційній стадії. Тому єврейські активісти почали діяти протягом двох днів: вони поранили декількох німецьких та українських поліцейських, також підпалили будинки гетто, які горіли протягом семи днів. У цій книзі є дані про єврейських хлопців та дівчат із Кременця, які діяли як партизани в навколишніх лісах, але, як здається, вони не витримали боротьби і загинули. Кременець був звільнений радянськими військами 19 березня 1944 року. Близько 20 євреїв врятувалося, головним чином ті, які знайшли сховище в криївках.

Ліквідація гетто

Основне очищення гетто тривало два дні. В результаті (за даними «Єврейської енциклопедії») було розстріляно 15 тисяч євреїв Кременеччини. Ще є люди, котрі пам'ятають ті трагічні події, згадують, що земля на околиці Кременця, неподалік Підлісець, довго дихала набряклими тілами знищених. Запах крові, перемішений із хлоровим вапном, поширювався по всьому місту...

«З раннього ранку приречених возили до вказаного місця на грузових автомашинах із спеціальними загородками та тракторами з причепами. То був безперервний потік. Привезених на машинах дітей, жінок, літніх людей прикладами та дубинками спихали з машин і змушували роздягатися догола, хто противився – по-звірячому били. Голих групами по 4 – 5 осіб заганяли в тир і розстрілювали як одиночними вистрілами, так і автоматною чергою. Багатьох дітей в яму кидали живими. Зняті з людей речі сортувалися і вивозилися, дорожчінності відбиралися. Протягом всього часу масових розстрілів чулися душеразриваючі крики людей.

Траплялися випадки втечі безпосередньо з ями, однак за цими людьми влаштовувалось переслідування.

Колишній тир Якутського полку нагадує котлован жолобуватої форми, довжиною до трьохсот метрів, шириною по дну – п'ять, зверху – шістнадцятиметровий, розташований в північно-західній окраїні міста, на відстані від центру в чотири з половиною кілометри. У північній його частині, на значній площі виявлені в переважній більшості трупи дітей та в невеликій кількості – жінок. У південній частині – переважають оголені трупи дорослих, в основному чоловіків.

При масовому огляді черепів виявлені багаточисельні пошкодження. Багато їх в області обличчя, лоба та кісток темені...» [11; 12]

Василь Підмурний, житель села Града: «Хочу закінчити жакливу розповідь про останній життєвий шлях крем'янецьких євреїв. На початку вересня 1942 року в Крем'янець прибув якийсь особливий розділ есесівців. І ось одного разу серед білого дня невеликими групами почали виводити всіх євреїв і старих, і малих, жінок і дітей із гетто. Гнали їх до задалегідь викопаних котло-

ванів біля військового тиру і там у хащах тернини, під горою, розстрілювали. Всіх десь понад 11 тисяч. Ця операція тривала кілька днів. “Юденрат” пішли першими, як і належить, вони ще сподівалися... Ішли вони, мов заворожені, в якомусь фанатичному екстазі чи трансі, шепочучи свої молитви, йшли тихо, спокійно, немовби на роботу.

Правда, були випадки божевілля, коли з криком хтось виривався з рядів, але автоматна черга швидко клала його на землю, а колона рухалася далі, мов похоронна процесія. Звичайно, всі вони знали, що це їх остання путь. Ішли вони зі своїми “бебехами”, в кожного за плечима невеликі торбинки чи клуночки, рідко в кого були великі мішки. Наприкінці гнали обслугу гетто, їхню поліцію, яка, мабуть, надіялась на пощаду, сподівалася, що їх помилують. До останнього дня вислужувалися, плазували перед есесівцями – не допомогло...

Розстріл проходив на “високому рівні”, видно, команда даром хліба не їла, була досвідчена, не новачки і, певно, не перший раз виконували таку роботу. Допомогала їм ескортувати місцева німецька жандармерія й есесівці, охоронці гетто, а добровольці з шуцманів, різні фольксдойче, колишні кримінальні злочинці, що тепер “служили” за шнапс, марки, підрядилися виконувати різні допоміжні роботи.

Групу приречених, приблизно по сто осіб, підводили до ям. Давали команду здати золото та коштовності, і, уявіть собі, знаходилися такі, що виймали заяложені торбинки з червінцями чи з брильєнтами, підходили і дрижачими руками клали на стіл...

Потім наказували їм роздягатися і складати одяг на одну, білизну – на другу, взуття на третю купу. Один з офіцерів з німецькою педантичністю слідував за цим, мабуть, ладен був і потягнути за непослух.

Відтак заганяли всю групу в котлован, ставили всіх на коліна і спецкоманда “шмайсерами” виконувала свою криваву роботу.

Після того, як любителі постріляти по живих мішенях “парабелумами” і “вальтерами” добивали пораних, добровольці із шуцманів, прикидавши перший ряд трупів землею, яка була перед тим притрушена хлоркою, підготвляли місце для наступної групи.

І так зранку до вечора, як по конвеєру, кілька днів підряд. Заповнили один котлован, починали другий.

Десять чи дванадцять братських могил...» [26].

«Хоч нікого не пускали на місце езекуції, проте були такі, що те все бачили, туди якимось пробираючись. Зокрема, було цей жах добре видно із вікон дому п-ва Жуків коло села Залісець (очевидно, Підлісці. – *Прим. авт.*). Возили людей як бидло, на відкритих автах – матерів з дітьми на руках, змучених, голодних. Люди ховалися в підвалах і льохах домів гетта. Жиди самі палили те гетто, щоб тікати поза високі дощані пар-

кани, збудовані цими варварами ХХ віку. Звичайно, все це не дало нічого поза передчасною смертю якоїсь сотні чи двох людей, яких вишукували, били прикладами чи на місці стріляли, або яких кидали в огонь пожежі. В Крем'янці три дні горіло гетто. Окремих людей, що поховалися в льохах домів, витягали зомлілих від голоду й темряви, багато пізніше по ліквідації гетто – проте і тих нещасних везли на лобне місце і стріляли.

Може, найбільш трагічним кінцем була смерть тих людей, яких німці використовували в роботі як спеців. Забравши у них знання, труд і здоров'я, їх теж вели на розстріл. Я особисто спостерігав подібний факт, як знищили Вайнберга-жида, що був урядовцем, староста за Польщі, бо прийняв католицизм, а пізніше знов повернувся на юдаїзм. Він був колись офіцером старої австрійської армії, досконало володів німецькою мовою, тому німці його дуже довго використовували як дольмечера. Він вільно ходив і був певен, що його визнають за німця. Нарешті його заарештували на вулиці Дубенській, завезли до в'язниці, де знаходилися ще рештки гетта, недостріляного по пожежі гетта, – і вбили. Таке саме зробили з музикантом і його родиною, що довго переховувався за заслоною того, що він німець із Відня. Розпізнали його й вбили разом з його малими й старшими дітьми» [27].

Журнал «Звезда Востока», № 1 за 1984 рік. У документальному нарисі «На дорогах війни» фронтовий кінооператор-документаліст Узбекистану Маматкул Арабов ділиться побаченим на околицях міста Кременця: «Ще одна пам'ятка і подія літа 1944 року. Ми з оператором Олександром Воронцовим – при розслідуванні гітлерівських злочинців під містечком Кременець на Україні. Від жаху і гніву рука не в силах тримати камеру. З трудом фотографуємо тіла вбитих діточок у глибокому яру. Був жаркий день, полудень, світило сонце, а на дні яру розкопували трупи, складаючи їх в рядки. Більше 300 дітей! Потворно! Ні члени державної комісії, ні натовп на краю яру, ні ми, ні оператори не могли вимовити слова. Стояла тиша. До цих пір чую голос, ні не голос, а волення одного із медиків: “Люди! Дивіться! Що це таке?!” Його окуляри з'їхали набік, а руки білі, сильні руки лікаря, здригалися, тряслися. Обережно піднявши перед собою напівзотлілі рештки дитини, він повільно повертається до гурту і безголосно ридає. Бліде обличчя його було мокрим, сльози котилися з-під окулярів. Таким він залишився в моїй пам'яті, таким він був зафіксований камерою Воронова» [2].

Офіційні дані свідчать: «У Кременці загинуло: чоловіків – 2322, жінок – 2925, дітей – 1155, разом – 6402. І, відповідно, у Вишнівцях: 600, 1160, 909, 2669, у Почаєві – 182, 372, 238, 794, у Катербурзі – 114, 112, 86, 312, у Шумську – 496, 724, 572, 1792, у Ланівцях – 589, 783, 461, 1833. Разом – 4303, 6078, 3421, 13802» [11].

Після розстрілів німці розпочали грабування залишених жител. Туницький В.Т. згадує, що його з братом примусили фірою вивозити з приміщень награвоване, «в одному з будинків вся підлога була устелена радянськими десятками-”червінцями”» [28].

Останім актом трагедії стало спалення території гетто.

Спогади Емілії Германович:

«Сяйво, яке наповнило тишу сонного помешкання, було коралового кольору – на полірованих площинах меблів. То витікала кров з міста, з частини, яка гинула. Вона позначилась незатертою плямою на всьому, що іще лишалось: на будинках, людях, деревах, які, обійняті тим гарячим блиском, гинули або марніли. Горе!

Мовчали дзвони високих веж – єзуїтських, реформаторських, базиліанських – не кликали благальне на порятунок. В тиші літньої півночі шум вогню, тріск палаючої деревини, гуркіт закручених в жарові аркушів бляхи були єдиним воланням. Ще пролунало кілька пострілів з карабінів, які з першим вибухом вогню розсипались в темряві, пізніше почувся глухий шум голосів людей, що дивились з вікон своїх домів або з-за вугла, з-за рогу вулиці – здалека. Бо зблизька не дозволяється!

Може, знайшовся б хтось, хто хотів би, змилювавшись, вилити на шалючу стихію смішне відро води?

А, може, одна людина хотіла б тоді допомогти іншій, щоб втекти від смерті? Не дозволяється!

З чорної пучини ночі підноситься стрілчастий масив ліцеєного костюлу. Золотисто світяться хрести на вежах. Будівля ліцею виглядає як неправдоподібне видиво, як привид або площинна декорація.

Вітер рухався на північ вздовж вузької і довгої долини Кременця і ніс наслідки знищення щораз далі, ніби послідовно виконував чинсь волю щодо зруйнування цієї частини міста.

Обидві стихії – повітря і вогонь – зіллялися воєдино і летючим полум'ям вихором, який усе нищив, летіли вперед.

Полум'я росло, вибухало вгору, блакитним і білим світлом розливалось на тлі чорної, як ніколи, ночі. Воно вимальовувало стрімкі дахи дерев'яних особняків, несподівано визирало з вікон, тихих до того моменту, домів, під'їдало з підніжжя невеликі колони, що несли на собі ажурні ганочки. В останній раз цей вогонь показував своєрідну архітектуру цих будиночків в усій чарівності. Під різьблені бильця підкладав живе, миготливе, зрадливе тло, в малих шибках ганків запалювався останніми “сонцями”.

Тріск і гуркіт зростали, зростали також громади людей, які щораз сміліше і ближче підходили до пожежі.

Вже було очевидним, що горить гетто, найцінніша, найстародавніша частина Кременця, керунок вітру не мінявся, лише росла його сила. Довкола

палаючого там і тут паркану, що відгороджував майже порожнє гетто, після проведеної кілька тижнів тому назад “акції”, бігали поліціанти і німецькі жандарми – вже винохували, вже витягали, що вдавалось, з вогню: ковдри, коци, вбрання. Тут і там німецький солдат підносив до ока фотоапарат – увічнював твориво будови “нової вільної Європи”.

Залляті полум'ям, завішени їдким димом, завіюваним усе в напрямку півночі, палаючі вулиці були пеклом.

Хоча б вітер не обернувся в протилежну сторону, бо тоді пожежа піде на Ліцей! Хоча б тільки не поміняв напрямку, бо тоді огорне будинки за межами гетто, а при хорошій погоді цей легкий до запалювання матеріал, яким є дерево кременецьких будинків, не вдається врятувати, тим більше, що нема ні кому, ні чим!

Можна було б тільки дивитись, плакати і молитись про збереження решти міста, і про збереження того, що було серцем і розумом міста протягом довгих десятиліть – про збереження Ліцею.

Палали вже цілі вулиці – Кравецька, Левінзона, Гірна, Коженювського. Вид того, що діялося у всьому його жахові, був вражаючим.

Розвіювані вітром язики полум'я були як вітрила на якомусь кораблі, а дим – як піна на чорних хвилях смерті. Страхіття шаліло над цим, відгородженим від решти міста, клаптем землі, буря жахливіша від інших, буря, від якої дихання забивало. Деревя в'янули і всихали, люди блідли і з розкритими із жахом очима закарбували назавжди жахливий образ. Не можна від цього відійти, не можна було відвести очей. Вогонь гіпнолізував, як гіпнолізує часом вода – треба було стояти, дивитись до кінця, поки не згорить, не пропаде все.

В деяких місцях пожежа перекинулась через паркан. Люди поливали водою свої будиночки, які знаходились через вулицю, поруч з гетто, з водою, при малій кількості криниць, так тяжко було в Кременці. Оборона була важкою, і не раз видавалось, що і безнадійною: мало води, мало рук, а смуга видовжувалась і розширювалась на ціле гетто. Місцева пожежна команда старалась допомогти людям у збереженні своїх садиб, але на будинки, що гинули у вогні, не потрапив ні один струмінь води – гетто повинно було згоріти навіть без удаваних спроб урятування. Справа була очевидною і виконана відповідно з намірами...

Калинівка, Хрестова, Воловиця, а з другої сторони яру – Бона, Черча, Дівочі скелі – блідли в світлі ранку, який непомітно надійшов.

Винурювались лагідні лінії гір, прикриті димами, які підіймалися з пожарища. Низько повзли вогні в частині гетто, розташованій ближче до Ліцею. Віддалена частина була в полум'ї. Вітер усе посилювався, переносив язики полум'я з будинку на будинок, перекидав куски розжареної бляхи, і, минаючи кілька будинків у віддалену на декілька метрів і відділену деревами садибу, кидав посів заграви. Через хвилини з частини будинку вибухав вогонь. Дім спалювався.

У світлі дня, в світлі сонця, що затінялось хмарами і димом, пожежа стала менш жахливою. Зате стали видимі розміри знищення. Близько десятої години вітер стих. Майже все гетто лежало в згарищах. Декілька лиш будинків при вулиці Широкій вціліло, щоб однак через декілька днів розділити долі вже спалених сусідів. Згоріли вони від злочинності німців.

Протягом наступних днів підносився над містом дим, їдкий дим спаленого шмаття і трупів.

Розповідали із острахом, що у старих підвалах, які пролягли під будинками і що пам'ятали часи Чацького і Левінзона, поховались деякі, що наважились не гинути у спільній долі. Їх нерідко завалювали груз і балки. Але були і такі, що крізь кільце вогню прорвалися на волю. Одним відкрила обійми ніч, другим смерть від вогню.

Страшним був труп міста, яке ще вчора вигравало в сонці червоним кольором і платиною голландської черепиці, яка покривала стрімкі дахи, яке било в очі білизною стін дерев'яних будиночків, яке тішило око рожевими, блакитними, жовтими кольорами стін міщанських будинків по вулиці Широкій. Чарівністю ліній стрімких дахів, що пнулися угору, оточені ажурними ганочками, подібні були ці будинки до Кременецьких гір, на тлі яких вони виникли і від яких взяли свою подобу.

Було гарно! Ця краса гармонійного поєднання людського витвору з витвором природи будила живий і сердечний відгук і робила Кременець близьким і милим серцю.

Горів Кременець з 2 на 3 вересня 1942 року. Сьогодні на місці цієї старої дільниці росте буйний парк, який закрив рани спалених, зруйнованих будівель».

Кременець спорожнів людським гамором, втратив своє обличчя. Центр міста, переповнений архітектурою різних століть, перестав існувати. Понад 650 будинків, 340 надвірних будівель, 4 синагоги після пожежі не стало. Так сумно закінчилось життя євреїв на цьому шматку Волинської землі.

Згодом у своїй книзі «Із землі Юліуша» Моніка Варненська, польська письменниця, згадувала слова свого земляка, кореспондента Єжи Путрамента: «Тут було гетто... Фрагмент міста, найтипівіший для старого Кременця, безцінного пам'ятника історії не існує. Вони втрачені без вороття... Так, як і люди...» [3].

Українські самаряни

У добу Голокосту на українських землях була, як казав відомий філософ і політолог Цветан Тодоров, ситуація екстремі, повного напруження сил людей, що опинилися в немилосердній, абсолютно жорсткій ситуації нацистської, безжалісної до всіх, антилюдської за суттю, окупації. Але щодо євреїв нацистська окупація була найжахливішою, коли вони були поставлені в умови тотального переслідування та відкритого вбивства.

Будь-яка допомога чи рятування єврея, єврейської жінки, дитини, старої людини буде каратися миттєво і тільки в один спосіб – смертю...

У такій екстремальній ситуації неєвреї, які вирішували рятувати євреїв, ховати їх у себе, робити фальшиві документи, приносити їжу, сприяти втечі з гетто чи з табору тощо, такі люди в тих умовах мали особливий склад душі, співчуття до чужих обставин, до чужої трагедії [31].

Що може бути достойнішим в людині? І чи не воздається з нас сторицею за ці чесноти? Відповідь знаходимо у Святій Книзі: «Той сипле щедро, і йому ще прибуває, а той скупий надміру – і зубожіє. Душа, що багато дає, розбагатіє; хто зрошує, той теж буде зрошений». Любов і доброта мають чудодійну силу. І чи не є в цій Любові найпрекраснішою з цих чеснот одна з них: пожертвувати заради страждальців і нужденних? Це – коли йти на ризик, підставляючи під обстріл своє життя, щоб врятувати інше. Так, як це часто було в роки війни. Так, як могли це робити і далі здійснюють подвиги в ім'я інших наші співвітчизники...

Бо й справді, чи можуть бути в цьому сумніви, коли навіть представники єврейського населення говорять, що в Україні майже всі євреї, котрим вдалося пережити окупацію, зобов'язані своїм життям комусь із рятувальників-українців. І це – насправді так. Бо без них у грізному шквалі подій народу, приреченому на знищення, вижити було просто-таки неможливо. Із вдячності і шани до таких людей в Єрусалимі, при Інституті «Яд Вашем», в Алеї Праведників, багатьом з них посаджене дерево. Є в цій Алеї дерева посаджені і в пам'ять кременчан. Не всіх, звичайно. Бо чи можна досягнути людську доброту, якщо в переважній більшості тільки з роками через певні обставини вона розкривається перед світом.

Тож, щоб написати про подвиги наших земляків в якомусь художньому жанрі, а не обмежуватись лише публіцистикою, народилася б, мабуть, цікава повість або ж з'явився художній кінофільм, сповнений вражаючих епізодів, з невігданими сюжетами про гнів і милість, про фатальну долю українського та єврейського народів, які переносили на собі жах геноциду під час Другої світової війни... Ось тільки декілька з них.

В десятому номері газети «Хадашот» («Новини») за жовтень 1994 року була опублікована стаття «Відгукніться» під рубрикою «Пошук продовжується» за підписом нашого кременчанина Хаїма Касплера. У ній йшлося: «Мій обов'язок повідомити Вас, що в Кременці знаходиться сім'я Ковальчуків, яка в роки німецької окупації жила в м. Шумську Тернопільської області і, ризикуючи своїм життям, ховала євреїв у селі Одерадівці цього ж району. Одного з них, Гінзбурга Іллю Мойсевича, я особисто знав.

Останнім часом він проживав у Каневі Черкаської області, помер – і за життя розповідав про цю трагічну історію в роки окупації, про героїзм цих

простих українців. Після війни сім'ю Ковальчуків у знак вдячності відвідував і надавав допомогу Гінзбург. На зустрічі запрошували й мене. Крім Гінзбурга, Ковальчуки врятували життя дівчині по імені Шифра, і ще кільком євреям, їхніх прізвищ не пам'ятаю. Сини Гінзбурга, які проживають у Києві і Каневі, можуть це підтвердити. Прошу Вас приділити увагу цим людям, які заслуговують великої уваги і нагороди. Учасник бойових дій, ветеран війни і праці, Касплер Хаїм Карпелевич».

Все, про що розповідав мені цей чоловік, не могло не хвилювати. А тому й бажання познайомитися з родиною Ковальчуків уже ні перед чим не зупиняло. Спочатку була розмова з Ольгою та Григорієм Ковальчуками, потім з Марією, дружиною рідного брата, нині покійного, Леоніда, пізніше з його братом – Петром. І вже через нього відбулося заочне знайомство з їхніми сестрами: Ганною і Тетяною.

Спогади кожного з членів цієї сім'ї допомогли мені скласти історію долі кількох євреїв, що назавжди залишилися вдячними їм.

Коли з гетто, що знаходилося в Шумську, німці почали вивозити на розстріл в'язнів, в їх число разом з батьками потрапив шістнадцятирічний Люсік. Перед його очима відбулося жахливе видовище. Одна за одною падали, підкошені кулею, жертви. Поповнили людське звалище і його рідні. Німці, залишивши хлопця в живих, згодом заставили його лізти в яму, щоб трупи, які лежали впоперек, повернути вздовж. Не залишилося нічого, тільки підкотити штани і виконувати їх волю. Ноги і руки, що грузли у приторності свіжих і давніх людських тіл... Потім, коли піднявся на поверхню, спостерігав, як прикидають ці жертви землею і поливають хлорованим вапном. Серпнева спека розносила нудотливий запах довкола. Стояв і зі страхом чекав своєї черги. Проте його знов погнали в гетто. І тільки там йому несподівано хтось шепнув, чи то з німців, чи то з українських поліцейських, щоб тікав, бо завтрашнього дня його-таки поведуть на смерть. Тікав з п'ятнадцятьма євреями. По дорозі, побачивши туалет, шмигнув у нього, заліз під дошки, з-під яких виднілась тільки голова. Вибрався зі «сховища» вночі, помився в ставку, а потім з дядьком Хаїном Цісіним подалися на Кути. В перші дні перехувувались у гайового по лісу Степана, який попросив незабаром притулку для євреїв у Леоніда Ковальчука. Той же, відчуваючи перед безпорадними людьми особливу відповідальність, зайшов за порадою до батька. Відповідь дала Біблія, що лежала на столі. Підійшов до неї з думками: «На чому відкриється, так і поступлю». Відкрив її, а там слова: «Рятувати приречених на смерть...» Сумніву вже не було. До того ж, підтримка глибоко віруючого батька додала впевненості, і вже вночі приступили всією сім'єю копати яму, подібну до льоху, з лядою. Кожної ночі перехувувались тут, а день проводили на горищі. Під страхом і великим ризиком для себе. Довго зберігала пані Марія Ковальчук дарунок дівчини: вишиту синіми нитками сорочку...

Напруження тривало до кінця війни. Згодом, уже в мирний час, Гінзбург І.М. (Люсік) із Канева і Свириденко Д. (Шифра) з Березовиці свідчили, що сім'я Ковальчуків врятувала життя близько сорока євреям і полякам.

Згодом у пані Марії Ковальчук (нині покійної) кілька років тому ми познайомились із текстом листа, надісланого з Єрусалима 15 грудня 1996 року доктором Мордехаєм Палдіелем. В листі повідомлялося, що «співробітники відділу “Праведники народів світу” Інституту “Яд Вашем” вдячні цій сім'ї за допомогу, надану єврейському народу в роки другої світової війни, і на засіданні комісії їм присвоєно почесне звання “Праведники народів світу”». Далі вказувалось, що на адресу посольства держави Ізраїль в Україні буде надіслана медаль і почесна грамота з іменами рятівників. Крім того, їх імена викарбувані на стіні «Яд Вашем».

Розповідаючи про цю родину, неможливо не згадати і сім'ю Гнатюків, що також врятувала життя не одному єврею, і серед них – Нехами Канер, яка, втікши з-під нагляду німецьких фашистів з Кременецької тюрми, знайшла щире співчуття і надійний притулок у цих людей до кінця окупації. Вона заохалась в Давида Білогуза, якому Гнатюки так само зберегли життя. Не змогли тільки зберегти від фронту, звідки юнак не повернувся. Його листи, сповнені юного трепету до Нехами, адресовані на прізвище Гнатюків з поля жорстоких боїв, нині музейні цінності.

Окремою могла б стати розповідь про Ніну Носкову-Масловську, яка не раз пробиралася до єврейського гетто, оточеного високими дошками, обтягнутими колючим дротом, щоб якось умудритися і передати їжу своїй найкращій подрузі Гітлі Гандель. До цього часу – її постать перед очима, вродливе обличчя і засмучені очі. А в руках босоніжки, які так хотіла подарувати у вдячність за хліб... У тому далекому 1942 році ця єврейська дівчина також розділила участь свого народу, була розстріляна на околиці Кременця.

Туницький В.Т., уродженець м. Кременця, згадує, що коли євреї за німецьким наказом переносили надгробки з єврейського кладовища до гестапо для мостіння дороги, їх сусід по вулиці Джерельній Каган Йосько забігав до його батька Тимофія, та за попередньою домовленістю, міняв хліб на одяг. У час розстрілів, одна із німецьких машин перевернулася, і з неї розбіглися євреї. Одна жінка, Боцак, декілька днів переховувалася у криївці у Туницьких, а потім пішла в гори [28].

Л.М. Пашинський (Тибольчук) у своїй книзі «Стояли на смерть... і висто-яли» згадує один епізод із життя своєї родини: «Якось уночі за кілька тижнів перед згаданими раніше зборами та розстрілом євреїв до нас у вікно посту-кали. Мати вийшла під вікно, проснувся і я.

– Пані Туня, пані Туня! – чулося за вікном (мама – Настуня). Коли мама відчинила двері, почувся шеліт: “Не підходьте!”, і війнуло смородом. То нещас-ному Соломону Мойсейовичу, який мене лікував від кору, вдалося втекти з

гетто. Надвечір він попросився до нужника, виламав там сидіння, вскочив у вигрібну яму, розгріб руками землю і виліз вже з другого боку огорожі, біля якої і стояв нужник. Потім він опустився в очерети на березі Горині і, коли зовсім стемніло, поза городами берегом Горині пішов у наше село. Випрати одягу він, зрозуміло, не міг, бо застудився б, а тому в такому вигляді він з'явився до нас. Кулався він удосвіта в Горині. Мати перевдягнула його, випрала одягу, спорола жовті латки, і став він у нас жити в хліві на вишках (на горищі), де було вдосталь сіна для телиці, що появилася у нас. Про його перебування ніхто не знав, навіть Сянько. Соломон Мойсейович дуже переживав за свою дружину і доньку, які залишилися у гетто. Під час зборів селян на майдані біля школи він ще сидів на горищі і прекрасно все чув. А через деякий час після зборів і після розстрілу євреїв попрощався з нами і вночі вирушив на захід. Навколишні села він об'їздив на своїй двоколці, то ж добре їх знав, і світ не без добрих людей» [30].

...Так епізод за епізодом, доля – за долею, життя – за життям... Роки – за роками. Від тих трагічних часів віддаляється шістдесятє літо, а пам'ять про людську доброту не стирається. Вона – вічно жива, як і сама Любов...

Висновок

Серед інших різних критеріїв рівень суспільства визначає і такий чинник, наскільки у ньому культивується пам'ять. Чи об'єктивна вона, чи вибіркова. «Той, хто не пам'ятає минулого, – не має майбутнього», – вислів настільки давній, що й годі шукати його авторство; настільки ємнісний, що варто його повторювати і повторювати, не боячись, що він втратить свою актуальність.

Пам'ять – дивовижна річ. Це – унікальна здатність зберігати досвід наших попередників: як позитивний, так і негативний. Це місток, через який уроки минулого мають змогу впливати на майбутнє. Впродовж усієї історії цивілізації задля пам'яті працювали літописці, історики, письменники, задля неї навіть ризикували, а то й жертвували життям. Все – в ім'я пам'яті, щоб зафіксувати і трансформувати інформацію про неї у прийдешнє.

Пам'ять є справжньою цінністю, коли ми до неї звертаємося, бережемо, передаємо від покоління до покоління, не обриваючи зв'язку, коли виносимо з неї уроки.

Жахливі злочини гітлерівського геноциду навіки закарбувалися у пам'яті західноукраїнського населення, тому й постала необхідність розкрити якомога точніше події німецької окупації.

Це була нацистська політика «остаточного вирішення національного питання» – ганебний геноцид євреїв. Та геноцид не може бути проти когось, він завжди проти всіх.

У роки найстрахотливішої з війн на окупованих територіях вижила лише невелика частина євреїв, як правило, – завдяки чуйним людям інших національностей, до котрих лояльніше ставився фашистський режим, але котрі могли жорстоко поплатитись за своє добро і співчуття. Вони усвідомлювали ризик цієї самопожертви і все одно творили добро. Задля людяності, задля того, аби не повторилося нічого подібного у майбутньому.

На основі дослідження можна зробити висновки:

- Під час німецько-фашистської окупації єврейська громада зазнала повної ліквідації.
- Знищення єврейського населення супроводжувалось особливим звірством та злочинами.
- У тому становищі, в якому опинились євреї, їм були характерні приреченість та опір.
- Місцеве населення в основному поставилось з болем до єврейської трагедії і пропонувало допомогу, ризикуючи життям.
- У важких умовах єврейське населення зберегло етнічну солідарність.

Все це, здавалося б, давно відійшло в минуле, та забуттю не підлягає. Надто великі втрати поніс народ, надто багато болю і сліз.

Сьогодні учні нашої школи приводять до ладу, займаються пошуковою роботою. Це надто важливо. Таким чином зберігається колективна історична пам'ять народу. І я маю надію, що трагедія ніколи не повториться.

Список використаних джерел та літератури

1. Акт оскарження. 31 січня 1934 р.
2. Арабов М. На дорогах війни // Звезда Востока. – 1984. – № 1.
3. Германович С. Велика пожежа / Пер. М. Гецевич // Кременецький вісник. – 6 вересня. – 2002.
4. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. Упоряд. О. Гісем, О. Мартинюк. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Сфера, 2007.
5. Гон М. З кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західно-українських землях у складі Польщі (1935–1939 рр.). – Рівне: Волинські обереги, 2005.
6. Даниленко В., Локін С., Слісаренко А., Даниленко О. Короткий історичний словник. – Запоріжжя, 2001.
7. Довідник про табори та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000.
8. ККМ. Лист від 9 кв.1958 р. ДАМВС ССРСР дир. ККМ / № інв. 3587.
9. ККМ. Лист від 9 кв.1958 р. ДАМВС ССРСР дир. ККМ / № інв. 3582.
10. ККМ. Лист від 9 кв. 1958 р. ДАОР ССРСР дир. ККМ / № інв. 3586.
11. ККМ – і -8570/76 95/І-95.

12. ККМ – і -8570/76 95/І- А. 53.
13. ККМ – і -8570/76 95/І- А. 91.
14. ККМ – і -8570/76 95/І- А. 80.
15. ККМ – і -8570/76 95/І- А. 55.
16. ККМ – і -8570/76 95/І-41.
17. Кучер П.В. Спогади. Уродженка с. Чугалі, Кременецького району, 1921 р.н., записала Оболончик А. 2008 р.
18. Літопис Волині. – Ванкувер, 1961.
19. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. – К., 1997.
20. Майоров В. За покликом серця // Діалог. – 3 вересня, 1996.
21. Місце скорботи. Тернопільська область / Укл. І. Кабанчик, О. Богун. – Львів, 2005.
22. Сеніна Т. Геноцид // Кременецький вісник. – 30 серпня 2002.
23. Сеніна Т. Алея праведників // Кременецький вісник. – 6 вересня 2002.
24. Сеніна Т. Тут вони жили і працювали // Кременецький вісник. – 5 вересня 2003.
25. Спогади Козловська (Серга) Д.І., уродж. м. Кременця, 1917 р.н., записав Медведєв С.Л. 2001 р.
26. Підмурний В. Спогади / Рукопис. – Житомир, 1996.
27. Томчук-Медведчук Л. Спогади. Уродженка с. Підлісці, Кременецького району. 1927 р.н., записав Савчук В.М., 2005 р.
28. Спогади. Туницький В.Т., уродж. м. Кременця, 1925 р.н., записав Медведєв С.Л., 2001 р.
29. Словник історичних термінів і понять / А. Данильєв, Л. Колініна, В. Терещенко. – Луганськ, 2000.
30. Пашинський Л.М. Стояли на смерть... і вистояли. – Кременець, Просвіта, 2006.
31. Подольський А. Уроки минулого. Історія голокосту в Україні. – К.: Сфера, 2007.
32. Черніхівський Г.І. Кременеччині. Історичне та літературне краєзнавство. – Кременець, 1992.
33. Щоденник приходів магістрату м. Кременця. Податок від землі 1931–1932 рр.

Додатки

**Єврейський
квартал –
територія
майбутнього
гетто**

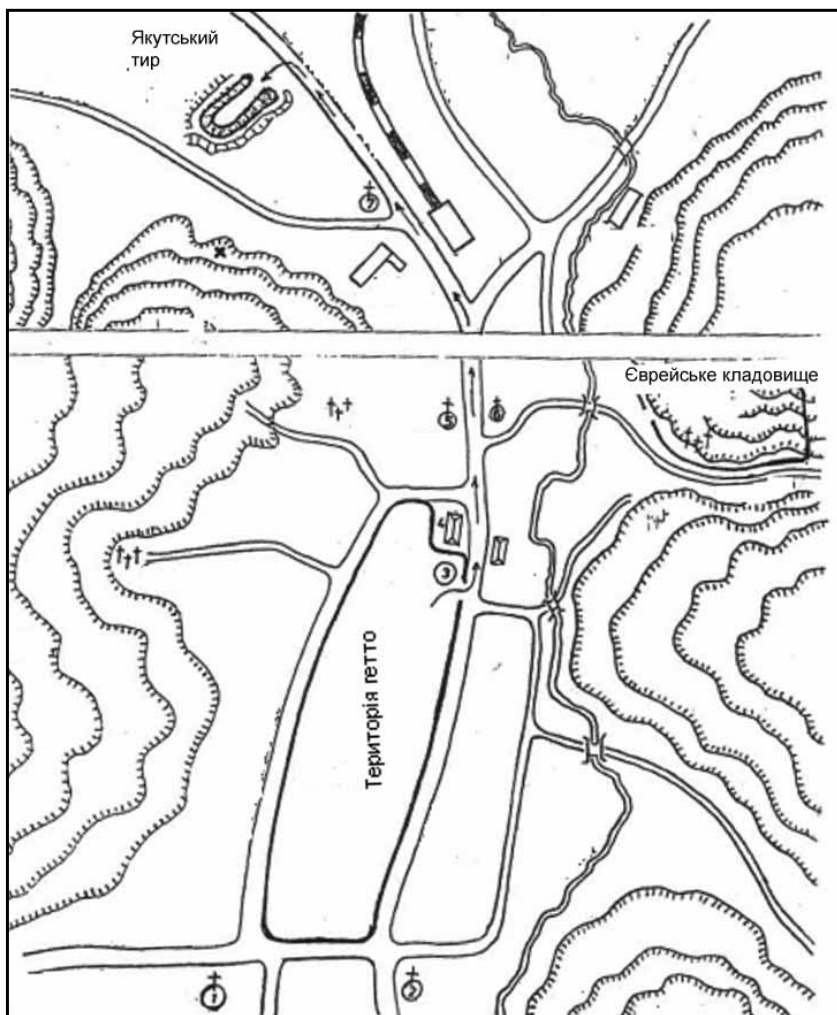

**Типові міщанські
будинки по
вулиці Широка**

**Хрестова гора –
перший акт трагедії**

Карта Кременця з позначенням єврейської трагедії.

РЕЦЕНЗІЯ

НА РОБОТУ АНАСТАСІЇ ОБОЛОНЧИК «ГОЛОКОСТ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ ОЧИМА ОЧЕВИДЦІВ»

У роботі Оболончик Анастасія Володимирівна досліджує важливу тему «Голокост на Кременеччині очима очевидців». Робота є закінченим і самостійним дослідженням. Витримана в серйозному науковому стилі. Робота є чітко структурованою, добре оформленою. Грамотно складений список літератури, який свідчить про обізнаність учениці. Є посилання на літературу в тексті роботи. Позитивним у роботі вважаю інформативну наповненість, логічну побудову. При оформленні роботи використано багато документально-ілюстративних матеріалів. Проведено роботу в архіві.

Робота підготовлена на краєзнавчому матеріалі, що надає їй особливого значення. Велику цінність у роботі становлять спогади очевидців тих подій. Чудово показана роль єврейської громади у міжвоєнний період. Емоційно показано, як остаточно було ліквідовано гетто. Наведено цифри єврейських жертв. Важливим аспектом роботи є вивчення ролі місцевого населення, яке пропонувало допомогу, ризикуючи життям.

Робота має велике практичне значення, оскільки результати досліджень можуть бути використані на уроках історії України та краєзнавства, на науково-практичних конференціях, конкурсах-захистах наукових робіт МАН.

Відчувається роль наукового керівника, яка допомогла учениці підготувати роботу такого високого рівня. Але б бажано, щоб у роботі пролунав погляд підлітка, власні міркування учениці, наприклад, у висновках.

Є невеликі зауваження технічного плану, наприклад, зміна шрифту (стор. 9-10), інколи неправильно поставлені знаки пунктуації.

В цілому робота Анастасії Оболончик на тему «Голокост на Кременеччині очима очевидців» є, на мою думку, початком серйозного дослідження цієї теми. Робота заслуговує хорошої, позитивної оцінки і рекомендується до захисту.

*Світлана Занько,
вчитель історії вищої категорії НВК
«Мицва-613» м. Біла Церква*